

Prethodno priopćenje

URBANIZACIJA I MOBILNOST STANOVNIŠTVA

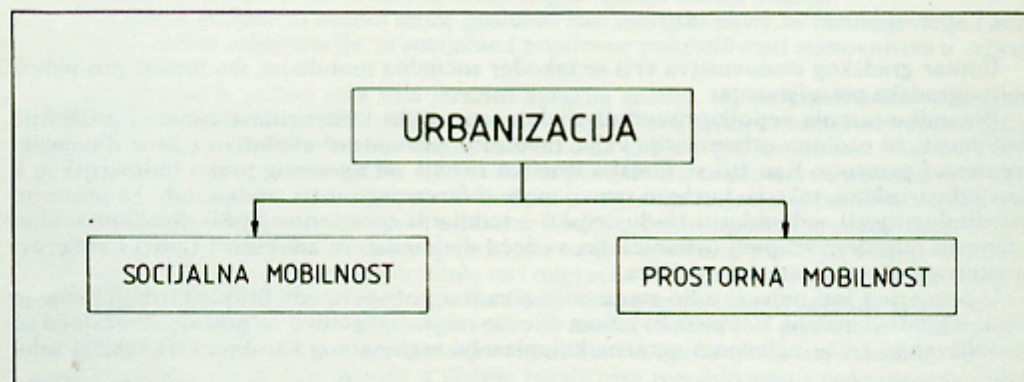
Uopćeni evolutivni model međuzavisnosti

Milan VRESK*

Prostorna pokretljivost stanovništva historijska je pojava čiji se oblici, intenzitet, te uzroci i posljedice tokom vremena mijenjaju s društveno-ekonomskim razvojem. Općenito se može reći da se s razvojem društva mobilnost stanovništva povećava, a time i potrebe za njihovim istraživanjem.

Ovaj rad ima zadatak da utvrdi međuzavisnost urbanizacije i prostorne pokretljivosti stanovništva. Pri tome se težište stavlja na uočavanje tipova i smjerova prostorne pokretljivosti u procesu urbanizacije, kao i njihovih posljedica. Želja nam je da se dosadašnji rezultati istraživanja međuzavisnosti između urbanizacije i migracije sumiraju u teorijske okvire, što bi moglo pridonijeti boljem razumijevanju tokova urbanizacije u svijetu i kod nas.

Urbanizacija i prostorna pokretljivost stanovništva nerazdvojne su pojave. Međusobno su povezane i uvjetovane socijalnom mobilnošću stanovništva. Pod socijalnim ili vertikalnim mobilitetom se, najkraće rečeno, smatra promjena pozicije stanovništva u socijalnoj strukturi ili podjeli rada u društvu (Bolte, 1969). Za razvoj gradova i porast gradskog stanovništva posebno značenje ima socijalno prestrukturiranje agrarnog u neagrarno stanovništvo.

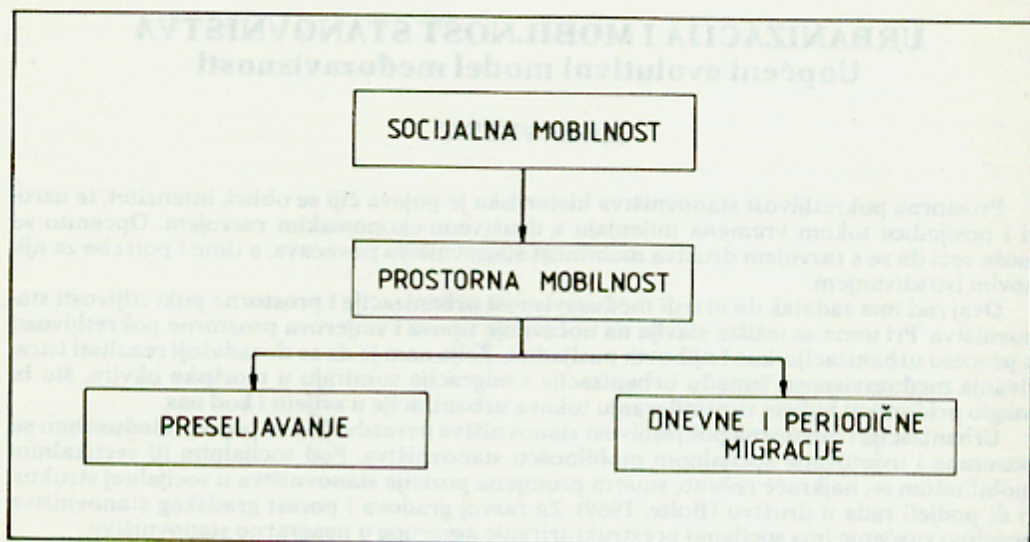

Urbanizacija je, kao što je poznato, složen proces u kojem, prije svega, dolazi do izražaja koncentracija stanovništva, radnih mjesta, stanova, funkcija i drugih urbanih sadržaja na određenim lokacijama. Taj je proces uvjetovan razvojem nepoljoprivrednih djelatnosti, od kojih posebno valja izdvojiti industriju kao »najgradotvorniju« djelatnost. Razvoj nepoljoprivrednih djelatnosti omogućava socijalno prestrukturiranje, prije svega agrarnog stanovništva i općenito socijalnu mobilnost. U svojem razvoju nepoljoprivredne djelatnosti imaju, međutim, posebne uvjete lokacije. Oni su najčešće povezani s energetskim ili sirovinskim izvorima, prometnom dostupnošću itd. To ima za posljedicu koncentraciju i razvoj gradova. Stanovništvo koje se zapošljava u sekundarnim i tercijarnim djelatnostima regrutira se izovno iz agrarnog stanovništva. Da bi se zaposlilo u nepoljoprivrednim djelatnostima i time

* Dr. Milan Vresk, red. prof., Zavod za geografiju PMF Zagreb. Recenzenti dr. Stanko Žuljić, dr. Mladen Friganović. Rukopis primljen u studenom 1987. godine.

socijalno prestrukturiralo, agrarno se stanovništvo mora preseliti u centar rada ili, ako je to moguće, dnevno putovati na rad. Međuzavisnost između urbanizacije, socijalne i prostorne mogućnosti, koja može imati nekoliko oblika (preseljavanje, periodične i dnevne migracije), su očite.

Unutar gradskog stanovništva vrši se također socijalna mobilnost, što ima za posljedicu unutargradska preseljavanja.

Dinamiku razvoja nepoljoprivrednih djelatnosti, oblike i intenzitet socijalne i prostorne mobilnosti, te osobine urbanizacije valja, međutim, promatrati evolutivno, kroz dimenziju vremena i prostora. Kao što se ljudsko društvo razvija od agrarnog preko industrijskog k postindustrijskom, tako se i urbani razvoj može diferencirati u tri stadija (tab. 1): primarni (predindustrijski), sekundarni (industrijski) i tercijarni (postindustrijski). Svakom stadiju odgovara određeni stupanj urbanizacije, vodeća djelatnost, te adekvatni tipovi i smjerovi prostorne pokretljivosti stanovništva.

U primarnoj fazi najveći udio stanovništva radi u poljoprivredi. Stupanj urbanizacije je nizak, a gradovi maleni. U takvim uvjetima dnevne migracije gotovo ne postoje. Značajnija su preseljavanja. To su uglavnom agrarne kolonizacije regionalnog karaktera na relaciji selo-selo.

U sekundarnoj ili industrijskoj fazi urbanizacije težište zapošljavanja je u sekundarnim djelatnostima, naročito u industriji. Socijalna i prostorna mobilnost u brzom su porastu. U socijalnom mobilitetu prevladava socijalno prestrukturiranje agrarnog stanovništva što ima za posljedicu ruralni egzodus, dakle, preseljavanja. Glavni smjer migracija je selo-grad. U kasnijim razdobljima ovog stadija jačaju dnevne i periodične migracije na relaciji selo-grad, a ruralni egzodus slabi. Posljedice prostorne pokretljivosti su dalekosežne. Prije svega se ogledaju u naglašenoj koncentraciji stanovništva i radnih mjesta u centrima rada i razvoju gradskih aglomeracija. To je stadij velikog prerazmjesta stanovništva, jer ruralnim egzodusom ruralne regije gube stanovništvo u korist gradskih aglomeracija.

Razvijene zemlje Zapada ušle su u ovaj stadij već u 19. st. kada nastaju velike gradske aglomeracije. Zemlje u razvoju ulaze u ovaj stadij znatno kasnije, a neke se nalaze na prijelazu iz primarnog u sekundarni stadij. Podsjetimo se npr. da zemlje Latinske Amerike imaju najbrži porast gradskog stanovništva na svijetu od 30-ih godina 20. st. s industrijalizacijom. Porast gradskog stanovništva pretežno je uvjetovan ruralnim egzodusom. Od 50-ih godina 20. st. stope najvišeg porasta gradskog stanovništva ima Afrika zbog sličnih razloga (Breese,

Tablica 1. Evolutivni model međuzavisnosti urbanizacije i mobilnosti stanovništva
Table 1. Evolutive model of inter-dependence of urbanization and population mobility

Stadij urbanizacije	Glavni smjerovi migracija	Dominantni tipovi migracija	Posljedice
Primarni (predindustrijski)		preseljavanja (seobe)	urbanizacija slaba, gradovi maleni
Sekundarni (industrijski)		najprije preseljavanja selo-grad, a zatim dnevne migracije	brzi razvoj grada, nekontrolirana izgradnja velikih aglomeracija
Tercijarni (postindustrijski)	grad-okolica grad-grad	dnevne migracije, preseljavanja grad-okolica, grad-grad	metropolitanizacija, nastanak metropolitanskih regija

1969). Posljedica takvog razvoja je nastanak velikih gradskih aglomeracija s visokim udjelom nekontrolirane («divlje») stambene izgradnje (Dwyer, 1975).

U tercijarnom ili metropolitanskom stadiju težište zapošljavanja su tercijarne (uslužne) djelatnosti koje opet imaju svoje uvjete lokacije. U ovom stadiju mijenjaju se smjerovi migracija. Preseljavanja selo-grad gotovo prestaju, a jačaju preseljavanja grad-okolica i grad-grad. Dnevne migracije su vrlo intenzivne. U takvim uvjetima broj stanovnika velikih gradova se smanjuje u korist okolice. Učinak takvog razvoja je pojava metropolitanskih regija (Hall, Hay, 1980). U ovom stadiju nalaze se danas najrazvijenije zemlje svijeta.

Navedeni evolutivni model može poslužiti kao teorijski okvir za razumijevanje i analizu međuzavisnosti urbanizacije, te socijalne i prostorne pokretljivosti stanovništva u svijetu i u našoj zemlji.

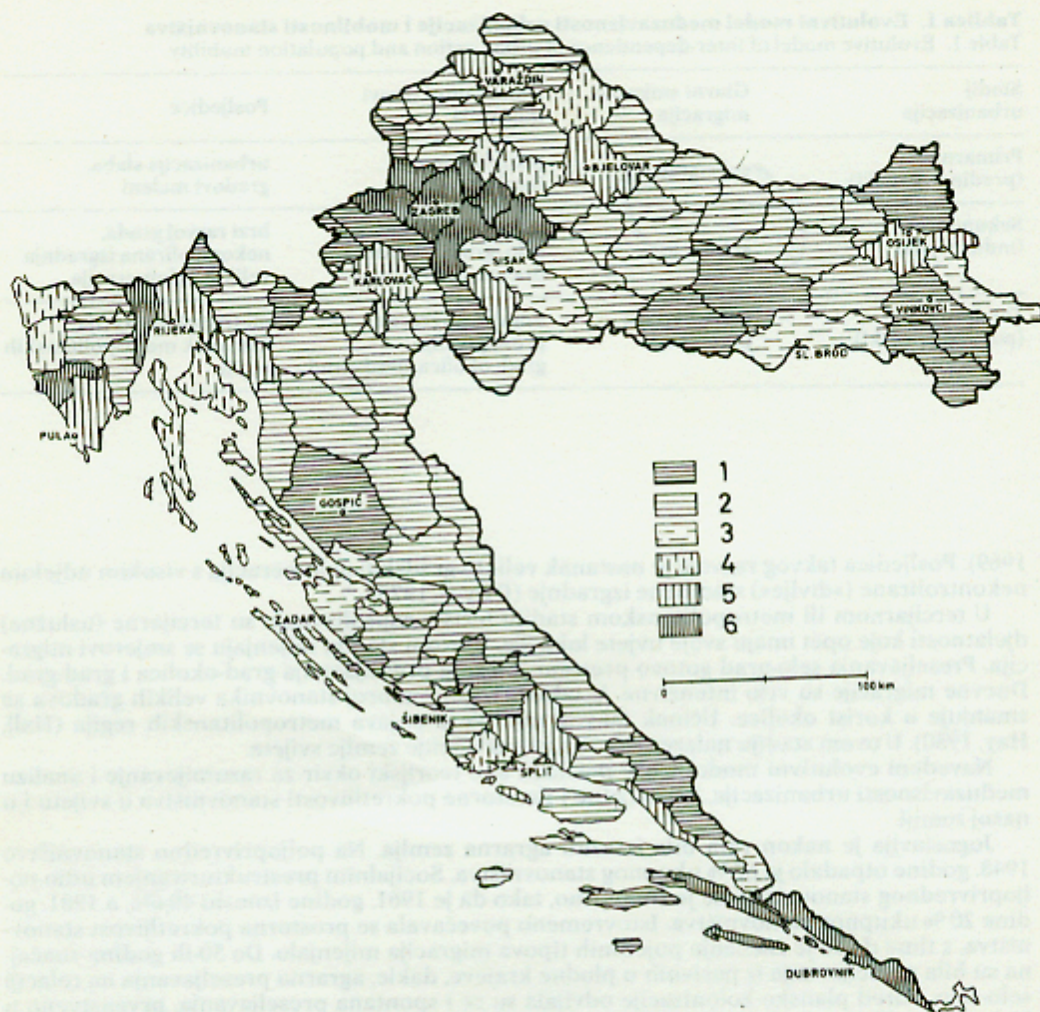
Jugoslavija je nakon rata bila izrazito agrarna zemlja. Na poljoprivredno stanovništvo 1948. godine otpadalo je 67 % ukupnog stanovništva. Socijalnim prestrukturiranjem udio poljoprivrednog stanovništva se je smanjivao, tako da je 1961. godine iznosio 49,6%, a 1981. godine 20 % ukupnog stanovništva. Istovremeno povećavala se prostorna pokretljivost stanovništva, s time da se je značenje pojedinih tipova migracija mijenjalo. Do 50-ih godina značajna su bila preseljavanja iz pasivnih u plodne krajeve, dakle, agrarna preseljavanja na relaciji selo-selo. Pored planske kolonizacije odvijala su se i spontana preseljavanja, prvenstveno u Vojvodinu i Slavoniju. Pored njih jačale su i migracije selo-grad koje su jače došle do izražaja od 50-ih godina. Do 1971. godine najviši udio preseljenog stanovništva imale su najrazvijenije republike i pokrajine: Vojvodina, Slovenija, Hrvatska i Srbija van pokrajina. Međutim, dinamika preseljavanja bila je najveća u svim republikama i pokrajinama u razdoblju 1961–1971. godine, s time da je bila najviša u slabije razvijenim republikama i pokrajinama (Kosovo, Crna Gora, B i H, Makedonija itd.). Očito je, da je faza preseljavanja u gradove ranije jače došla do izražaja u razvijenim, a zatim u slabije razvijenim republikama i pokrajinama.

Dnevna pokretljivost stanovništva, sudeći po udjelu radnika zaposlenih van mjesta stanovanja, također je u porastu.

O tipovima i intenzitetu migracija ovise i obilježja urbanizacije. Stalna preseljavanja stanovništva u gradove utječu na rast gradova, ali ako su intenzivna, mogu prouzročiti neželjene posljedice: porast gustoće naseljenosti, nezaposlenost, manjak stanova, nekontroliranje izgradnje itd. Preseljavanja u gradove mijenjaju strukturu naseljenosti zemlje: smanjuju broj stanovnika manjih naselja i povećavaju njihov broj u korist većih. Ruralni egzodus ima često za posljedicu značajne demografske, socijalne i ekonomske posljedice u ruralnim sredinama (starenje, osiromašivanje, ekstenzifikacija poljoprivrede itd.).

Dnevne migracije radne snage u gradove potiču drugi oblik urbanizacije: sekundarnu ili ruralnu urbanizaciju. Radi se o preobrazbi prigradskih naselja iz kojih se regrutiraju dnevni migranti i njihovo uključivanje u gradske regije. Iako ovakav oblik više dolazi do izražaja u tzv. metropolitanskoj fazi, on ima svoje začetak i u industrijskoj fazi.

Slika 1. Tipovi promjena migracijskog salda općina Hrvatske 1971-1981 u odnosu na 1961-1971. (tipovi ad 1-6 su označeni prema tab. 2.)

Picture 1. Types of changes of migration balance in townships of Croatia, from 1971-1981., compared with the period 1961-1971. (types ad 1-6 are marked according to Table 2).

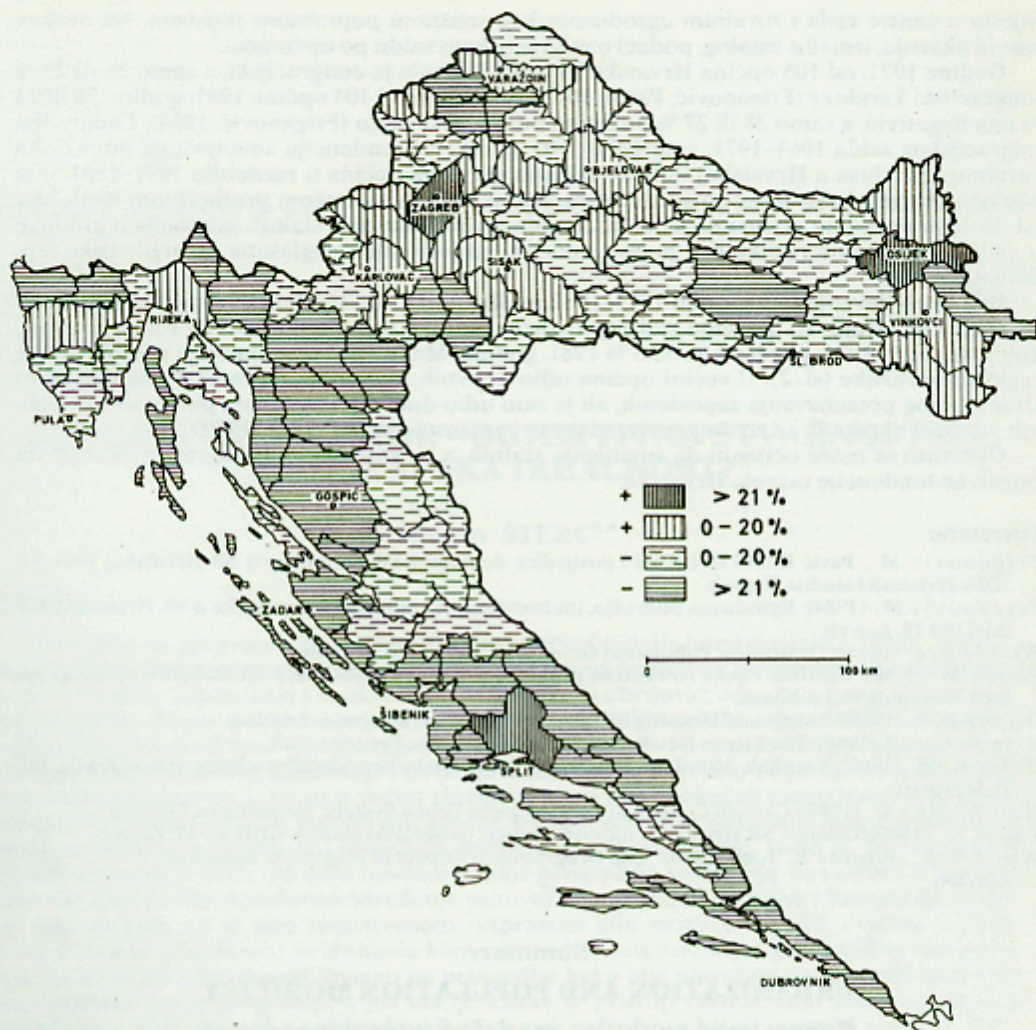
Tablica 2. Tipovi kretanja migracijskog salda po općinama SR Hrvatske u razdobljima 1961-1971. i 1971-1981.

Table 2. Types of migration balance movement in townships of Croatia, during the periods 1961-1971. and 1971-1981.

Tip kretanja	Općina		Stanje salda		Tendencija kretanja 1971-1981. u odnosu na 1961-71.
	broj	%	1961-71.	1971-81.	
1	18	17,3	negativan	negativan	negativniji
2	53	51,0	negativan	negativan	pozitivniji
3	5	4,8	pozitivan	negativan	negativniji
4	8	7,7	negativan	pozitivan	pozitivniji
5	10	9,6	pozitivan	pozitivan	negativniji
6	10	9,6	pozitivan	pozitivan	pozitivniji

Izvor: Prema obrađenim podacima M. Friganović (1973, 1984)

Slika 2. Promjena relativnog udjela zaposlenih van mjesta stanovanja po općinama od 1971. do 1981. godine

Picture 2. Change of relative share of people, employed out of place of residence, in townships, from 1971 to 1981.

Razlike koje postoje u intenzitetu i tipovima te prostorne pokretljivosti stanovništva po našim republikama i pokrajinama imaju svoj odraz i u karakteristikama urbanizacije. Tako se npr. može uočiti da brzi porast i visoki udio gradskog stanovništva imaju slabije razvijene republike i pokrajine s jakim stalnim preseljavanjem stanovništva u gradove. Makedonija je jedan primjer takvog razvoja (Panov, 1980).

Razlike u intenzitetu i oblicima prostorne pokretljivosti stanovništva i urbanizacije postoje, međutim, i unutar republika i pokrajina. SR Hrvatska u tom smislu može poslužiti kao primjer.

Urbanizaciju Hrvatske u poslijeratnom razdoblju, a naročito nakon 50-ih godina, karakterizira jaka polarizacija. Ona je uvjetovana naglašenom koncentracijom stanovništva i radnih

mjesta u centre rada i ruralnim egzodusom kao snažnom popratnom pojavom. Na ovakav razvoj ukazuju, između ostalog, podaci o migracijskom saldu po općinama.

Godine 1971. od 105 općina Hrvatske 79 ili 75 % imalo je emigracijski, a samo 26 ili 25 % imigracijski karakter (Friganović, Pavić, 1973). Međutim, od 104 općine 1981. godine 76 ili 73 % ima negativni, a samo 28 ili 27 % pozitivni migracijski saldo (Friganović, 1984). Usporedba migracijskog salda 1961-1971. g. te 1971-1981. g. otkriva tendenciju smanjivanja intenziteta ruralnog egzodusa u Hrvatskoj (tab. 2). Iako najveći broj općina u razdoblju 1971-1981. ima negativni migracijski saldo, on je međutim, manje negativan, nego u prethodnom razdoblju (sl. 1). Iako navedeni podaci ukazuju na tendenciju smanjivanja stalnih migracija u gradove u cjelini, regionalne razlike ove pojave upućuju na još uvijek naglašene polarizacijske tendencije razvoja.

Dok preseljavanja u razdoblju 1971-1981. godine pokazuju tendencije smanjivanja, dnevne migracije jačaju. To možemo suditi po udjelu radnika zaposlenih van mjesta stanovanja, koji je od 31 % 1971. povećan na 35,5 % 1981. godine. Međutim, i u ovoj pojavi postoje velike regionalne razlike (sl. 2). U većini općina udio dnevnih migranata na rad se smanjio, očito zbog stalnog preseljavanja zaposlenih, ali je zato udio dnevnih migranata porastao oko velikih gradova oko kojih se stvaraju prigradske urbanizirane zone (Vresk, 1980).

Općenito se može ocijeniti da smanjenje stalnih, a jačanje dnevnih migracija ukazuje na pozitivne tendencije razvoja Hrvatske.

Literatura:

- Friganović M., Pavić R (1973): Uzroci i posljedice demografskih promjena u SR Hrvatskoj 1961-71, IDIS, Izvještaji i studije, Zagreb.
- Friganović M. (1984): Egzodusna područja, (ne)razvijenost i populacijska politika u SR Hrvatskoj, Radovi GO 19, Zagreb.
- Woods R. J. (1982): *Theoretical Population Geography*, Longman, London.
- Panov M. (1980): Razvitak i neke strukturne promene urbanog stanovništva SR Makedonije, *Geographica Slovenica* 10, Ljubljana.
- Dwyer D. I. (1975): *People and Housing in Third World Cities*, Longman, London.
- Breese G., ed (1969): *The City in Newly Developing Countries*, Prentice-Hall
- Bolte K. M. (1969): *Vertikale Mobilität*, *Handbuch der empirischen Sozialforschung*, von R. König, Bd. II, Stuttgart
- Hall R., Hay D. (1980): *Growth Centres in the European Urban System*, Heinemann, London.
- Vresk M. (1980): *Gradovi SR Hrvatske i njihove okolice*, *Geografski glasnik* GDH 46-47, Zagreb
- White P. E., Woods R. J. ed (1980): *The Geographical Impact of Migration*, Longman, London

Summary

URBANIZATION AND POPULATION MOBILITY

Generalized evolutive model of inter-dependence

by Milan Vresk

In this article, the author has analysed inter-dependence of urbanization and social and spatial mobility of population.

At the same time, the main point is in forms and directions of population migrations, and its consequences to development of towns/cities.

Analysis of inter-dependence of urbanization and spatial mobility has been put within the limits of evolutive model, which predicts 3 stages of urbanization.

Each stage corresponds to dominant directions and types of migration (Table 1.).

Yugoslavia and Croatia are in the secondary stage of urbanization, which is characterized by population movement village-town, and fast growth of towns.

However, analysing the processes in Croatia, the author has found an important turning point.

Since 1971. village-town moving has started to weaken, and daily migrations of the employed has started to grow.

We can reach such conclusion by realizing, that migration balance of most townships in Croatia, in the period of 1971-1981., is positive, or less negative compared to the period of 1971-1981., is positive, or less negative compared to the period of 1961.-1971. (picture 1, table 2.), and by realizing, that daily mobility of the employed has been increased, from 31% in 1971., to 35,5% in 1981., although it is decreased in most townships during that period (picture 2.). However, there are bigger regional differences between urbanization and forms of spatial mobility.